

שחמט ביהדות – הלכה ואגדה מאיר בר-אילן

'לשחוק אמרתי מהולל' (קהלת ב,ב)

העיסוק בקשר שבין שחמט ויהדות אינו חדש, וכבר דנו בו כמה וכמה פעמים.¹ עם זאת, דומה כי העוסקים בשאלה זו הותירו בקעה רחבה להתגדר בה, וכזאת יעשה במאמר זה.

מגמת המאמר להלן היא לדון בשאלת הזיקה שבין השחמט והיהדות משתי נקודות-מבט, האחת היא ההלכה, והאחרת היא האגדה, וראש דבר בהלכה.

א. הלכה

משחק השחמט נכנס להלכה היהודית בכמה צורות, והמקצר יכול לסכם את הדעות כך: יש מי שאוסר לשחק שחמט מכל וכל, יש מי שמתיר שחמט אך אוסרו בשבת, ויש מי שמתיר שחמט כמעט ללא סייג, למעט שאלת ההימורים בשחמט; ופירוט הדברים כך הוא.

• ר' משה איסרליש (פולין, המאה ה-16)

מרח המחבר ר' יוסף קארו בשולחנו הערוך, לא העיר על השחמט, אך הרמ"א במפתו אשר פרס על השולחן, אורח חיים, סימן שלח, סעיף ה, העיר בהלכות שבת:

ומותר לשחוק בעצמות שקורין טשי"ך אף על פי שמשמיעין קול הואיל ואינן מתכוונין לשיר. וכל זה בשוחק דרך צחוק בעלמא, אבל בשוחק כדי להרויח – אסור, אפילו שוחק בתם ובחסר, דהוי כמקח וממכר. ומכל מקום אין למחות בנשים וקטנים דמוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין.²

רוצה לומר, היו שרצו לאסור שחמט בשבת משום שכלי השחמט משמיעים קול בשעת הליכתן, והרמ"א התיר. לעומת זאת, אסר הרמ"א שחמט בשבת במידה ונערכת התערבות כספית על המשחק, כשם שנאסר גם משחק 'תם וחסר', שהרי, כידוע, אסור לסחור בשבת.

• ר' אליהו בר' משה די וידאש (צפת, המאה ה-16)

ר' אליהו די וידאש אינו מוכר כפוסק כי אם כמקובל וחסיד בעל סמכות מוסרית דתית, ולא דווקא הילכתית. ייתכן שחכם זה התכוון למשחק השחמט כאשר אסר באיסור חמור את העיסוק במשחקים:

ובכלל כת זו היא כת המשחקים בקוביא ושאר מיני שחוק, אע"פ שלא ישחקו להרויח מעות זה מזה, שיש בו משום גזל, יש בו משום "שנים שישבו ואין ביניהם ד"ת הרי זה מושב לצים" כדפ"י. וזה דומה למיני השחוק שהזכירו במס' ע"א (פ"ק) ואמרו שהם מושב לצים, זה לשונם: ת"ר 'ההולך לאצטדינין ולכרכום וראה שם את הנחשים התברין בוקיון מוקיון מוליון לוליון בלורין סגלורין – הרי זה מושב לצים'... ויש שהתירו לעצמן מיני השחוק בקוביות שאומרים שהוא דבר המחדד השכל. וראיתי לגלות טעותם למען לא יתחכמו בטענות יצרם נגד תורת ה', הא' מ"ש רבי יונה בספר היראה כי המדבר דברים בטלים הוא ככופר בעיקר... אבל זה שבשאת נפש יושב שעה א' או ב' שעות ולפעמים כל היום, לא יזכור ה' לנגדו...

¹ עיין: I. Abrahams, Jewish Life in the Middle Ages, (London 1896) edited by C. Roth, London: Edward Goldston, 1932, pp. 412-414; A. Porter, 'Chess', The Jewish Encyclopedia, New York and London, 1925, vol. IV, pp. 16-21.

² בתוך: שולחן ערוך – אורח חיים, יאהאנסיבורג, תרכ"ב (הושמטו מראי המקום שהוסיפו המדפיסים בסוגריים. נוסח פרוייקט השו"ת – המוזכר להלן – שונה במעט).

והמשחקים בקוביות ושאר מיני השחוק בחגים ובמועדים, אוי לנפשם כי גמלו להם רעה כי ימי המועדים הם ימי דין... ולכן אמרו שלא נתנו שבתות ויו"ט לישראל אלא כדי שיתעסקו בתורה.³

לאמור, ככל הנראה היו אלו חסידי צפת הראשונים לאסור את המשחקים מכל וכל, ובכלל זה אף משחקים שיש בהם 'דבר המחדד השכל' כגון השחמט⁴ מהטעם של ביטול תורה ומעשי ליצנות.

• רבי אהרן בן יוסף ששון (סאלוניקי וקושטא, המאה ה-16-17)

ר' אהרן ששון שהיה ראש ישיבה בסאלוניקי ובקושטא⁵ כותב כך:

על דבר שחיקת האישקאק בשבת יראה המעיין מה שכתוב בשלטי הגבורים סוף מס' ערובין שמדברי ריא"ז נראה שאסור ואפי' בחול, ובעל שלטי הגבורי' חולק עליו ומתירו אפי' בשבת לפי שהוא דבר של חכמה. ולי נראה דבשלמא בחול אפשי' להתירו כדקאמי' איהו משום דהוי דבר שבחכמי' ואין בו משום אסמכתא, ולא דמי למשחק בקוביא, אבל להתירו בשבת אין סברא; חדא דלא מיקרי הא דבר שבחכמה כמו האצטורלב שמתיר הרשב"א דאותה החכמה יש תועלת בידי עתה, אבל כאן מה תועלת יש בידיעת חכמת האישקקי? ועוד שאפי' אם יהיה חכמה, מני"ל להתירו בשבת דהא דמי למקח וממכר ואסיר כמו הטלת חלשים ומנה כנגד מנה דאסרי' בפי שואל. ולא ידעתי היכי כתב דלא דמי אם כן ודאי דבשבת אסיר. ואפי' בחול היה נראה דלא שבקי' דברי ריא"ז מפני בעל שלטי הגבורים, אלא שהסברא נוטה לדבריו. ותו דאפשר דריא"ז לא פליג באישקאקי בחול דודאי חכמה היא ואין בה משום אסמכתא אבל בשחיקת האגוזי' אין בה חכמי' ויש בה משום אסמכתא. ותמהני שלא הזכיר זה בעל שלטי הגבורים באישקאקי איסור מוקצה, ואפשר דמיירי שהזמינם מאתמול, ומי"מ היה לו לפרש אם כן הוא. ועוד נראה שאם הוא מן הדין מותר לשחוק בהן בשבת לא יש בו משום מוקצה שהרי הכלי ניטל לצרכנו ואין בו משום מוקצה ואם היה מותר אם כן לשחוק לא היה בו משום מוקצה שהרי לא הקצה דעתו ממנו שבכל שעה מותר לו לטלטלו ולשחוק בו, ואי"כ לכן אפשר שלא כתב ענין המוקצה שכיון שאין בו איסור שבת ממילא לית בה משום מוקצה, אבל אכתי צ"ע.⁶

לאמור, ר' אהרן ששון פוסל את משחק השחמט בשבת משום איסור מקח וממכר (ואולי אף מסיבות נוספות כמו מוקצה), אך מתיר לשחק בו בימות החול.⁷

• הרב אליהו הכהן (איזמיר, המאות ה-17-18)

הרב אליהו הכהן היה מגדולי הדרשנים ובעלי המוסר בזמנו.⁸ בספרו המפורסם שבט מוסר הוא כותב כך:

³ ר' אליהו דה וידאש, ראשית חכמה, ורשה תרל"ה, עמ' 287-288 (שער הקדושה פרק י"ב).
⁴ בגירסאות מוקדמות של משחק השחמט היה המשחק מלווה בקוביות. הרמב"ם בפירושו למשנת סנהדרין ג,ג: 'אלו הן הפסולין' מפרש: 'ואמר "המשחק בקוביה", והוא המשחק ב"נרד" ו"סטרנגי". ראה: "קאפח, מהדיר, משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, ירושלים תשכ"ה, נזיקין, עמ' קח. ראה עתה: מ' חבצלת, 'ביקורת על) יצחק אבישור, שבחי הרמב"ם וסיפורים עממיים בערבית-יהודית ובעברית מהמזרח ומצפון אפריקה, הוצאת י"ל מאגנס תשנ"ח, מהות, כב (תשס"א), עמ' 134-137.

⁵ רבי אהרן בן יוסף ששון נולד באמפריה העותומנית בערך בשנת ה"א ש"י (1550) ונפטר בקושטא בשנת ה"א שפ"ו (1626). חניך העיר סאלוניקי המפורסמת, הוא ישב בעיר זו עד שנת ה"א שפ"פ (1620). מהר"א ששון שימש כראש ישיבה, גם בשאלוניקי וגם בקושטא. פעיל מאד בתור משיב, הוא קיבל שאילתות מקרוב ומרחוק. הוא בן דורו של המהר"י בן לב, המהרשד"ם והמהרש"ך. תשובותיו נדפסו אחרי מותו ע"י בנו יוסף בוינציאה בשנת ה"א שפ"ו (1626). נתונים היסטוריים אלו, כמו גם הטקסט עצמו מתוך רוב ספרי השו"ת להלן, לקוחים מתוך תוכנת פרוייקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן גירסה 4.

⁶ ר' אהרן ששון, שו"ת תורת אמת, ונציה שפ"ו, סימן קפ.
⁷ על פוסקים אחרים האוסרים בשבת, ראה: ח"י"ד אזולאי, ברכי יוסף, ירושלים תשכ"ד, אורח-חיים, סימן שלח (הרב יהודה חאמי, הרב חיים כפוס, מהר"ם גאויזון).

יודע המחשבות ובוחרן הלבבות יפרע מן האיש המוציא זמנו להבל וריק, כי בעת שהוא פנוי מעסקו, במקום שילך לעסוק בתורה במה שיודע... מוציא זמנו לבטלה בשחוק האיסקא"ק. והבא למחות בידו, משיב לו שכונתו הוא לחדד השכל, והאמת הוא שמאס בתורת ה' ובדרכיה ולא חפץ בה לבו. ...ועוד שהשקר מבאר במה שמשיב משחק כדי לחדד שכלו, שאין אנו רואים שאחר שחדד שכלו הולך ועוסק בתורה להבין בה בחדוד האיסקא"ק... הזאת ישיב כשמביאים אותו לדין לפני בוראו: שחקתי באיסקא"ק כדי לחדד עמו שכלי להבין בתורתך, הלא ידחפו אותו מרום רקיע עד תהומא דארעא כזרק אבן במרגמה.⁹

לאמור, ר' אליהו הכהן, כר' אליהו דה וידאש לפניו, היה איש מוסר, וככזה פסל את השחמט מנימוק עקרוני, אף כי לא מנימוק הילכתו.

• הרב דוד קורינאלדי (איטליה, המאה ה-18)

בקשר לשאלה הילכתית שתוזכר לקמן בענייני שבועות, ונדונה בפני כמה חכמים בראשית המאה ה-18, כתב הרב דוד קורינאלדי כי לפי רש"י על כתובות סא ע"ב משחק השחמט אסור. כיצד? בגמרא דנו ביחס למחלוקת התנאים בדבר מי שנשא אשה עשירה אשר לה שפחות היכולות לעשות את מלאכת הבית, ולמרות כן חייבוה חכמים בכמה דברים מפני 'שהבטלה מביאה לידי שעמוס'. הגמרא דנה ומסיקה שמחלוקת התנאים תבוא לידי ביטוי במקרה שאשה 'דמיטללא בגורייתא קיטנייתא ונדרשיר'. פירש רש"י: 'משחקת בכלבים דקים, ושחוק שקורין אישקיי"ש'; לידי זימה – איכא; לידי שיעמוס – ליכא'. לאמור, אליבא דרש"י אשה שתשחק ב'נדרשיר' – הוא, לכאורה, המשחק הנדון עתה, עשויה לבוא לידי מעשי זימה אף כי לא תבוא לידי שעמוס. אם כך, הרי שרש"י סבר שמשחק השחמט מביא לידי זימה. ובכן, הרב קורינאלדי (והרב וייס, להלן), הביא מפירוש רש"י זה ראייה לאיסורו של השחמט מכל וכל.

למען הדיוק ההיסטורי כדאי להעיר כי ספק רב אם רש"י, אכן, התכוון לשחמט, ושלוש סיבות לדבר. האחת פילולוגית, השנייה היסטורית, והשלישית עניינית. (א) בכתבי היד של פירוש רש"י כתוב קצת אחרת: בכ"י פרמה 2590 כתוב 'אשייקא', ובכתב-יד אוקספורד אופנהיים 97 כתוב 'אשייקש',¹⁰ וככל הנראה, למרות הצורות המרובות של המלה בה מכוונה משחק השחמט בספרות היהודית, אין הכוונה לשחמט.¹¹ (ב) החוקרים של תולדות השחמט סבורים כי השחמט הגיע לאירופה רק בראשית המאה ה-11,¹² ויהיה זה קצת מוזר שרש"י, בן אותו הדור, יתייחס למשחק המוכר אך מקרוב כמשחק תלמודי. (ג) יצירת זיקה בין שחמט לזימה נראית רחוקה, אם לא בלתי אפשרית, וממילא קשה להניח שרש"י התכוון שמשחק השחמט גורם למעשי-זימה.

על כל פנים, לתמה בדבר הסבירות ההיסטורית, מוסיף ר' דוד קורינאלדי כי קרא בספר היסטורי בשם "מאפ"א מונדי" ומצא שם 'שכתב דשחוק זה היה המצאת שר צבא אחד קרוב לת"ק שנה מהאלף השלשי, ואם כן הוא קדום אפילו לחכמי המשנה'.¹³

⁸ הרב אליהו ברבי שלמה אברהם הכהן (נפטר: כ"ב באדר תפ"ט), נודע בספרי המוסר והדרוש שחיבר (קרוב לארבעים חיבורים).

⁹ אליהו הכהן, שבט מוסר, ירושלים תשמ"ט, פרק מב.
¹⁰ תודתי נתונה לד"ר אהרן ארנד מהמכון לחקר רש"י באוניברסיטת בר-אילן על הסיוע שהגיש לי בעניין זה.

¹¹ לדעת המומחים לדבר מוצאה של 'אשייקי' היא בצרפתית של ימי הביניים: Eschiquier, ויש לקחת בחשבון שבימיו של רש"י היה נהגה העיצור האחרון בצרפתית. אשר למשחק המתואר על ידי רש"י, ראה: Chimen Abramsky, Chess, Jews and History, Oxford: Oxford Academia Publishers, 1994, pp. 74-81.

¹² בפעם הראשונה מוזכר השחמט במקור כתוב באירופה בשנת 1008. בשנת 1013 הובא השחמט לאנגליה, ובשנת 1050 מוזכר השחמט לראשונה במקורות גרמניים. נתונים אלו נלקחו מתוך מאגרי מידע על תולדות השחמט המצויים באינטרנט. עיין עוד: א' ברלינר, חיי היהודים בימי הביניים, ורשה תר"ס (דפוס צילום, תל-אביב תשכ"ט), עמ' 15.
¹³ מתוך: ר' שמשון מורפוגו, שמש צדקה, ונציה 1743, יורה דעה, סי' לב.

הווי אומר, לדעתו של חכם זה, משחק השחמט אסור מכל וכל.

• **רבי יוסף חיים בן אליהו אל-חכם (בגדד, המאה ה-19)**

רבי יוסף חיים בן אליהו אל-חכם היה מגדולי הפוסקים הספרדים במאה שעברה,¹⁴ וכה כתב על השחמט:

ומלתא אגב אורחא אמינא, כי שחוק שקורין סיטרינג, וגם הדומה לו ממש, והוא מה שקורין דאמ"א, כיון שהוא דבר חכמה מותר לשחק בו בחנם בלא מעות, אבל במעות אסור גם באלו, כי ריא"ז אסור להדיה בזה. ומה שנראה מכמה גדולים היתר בשחוק זה שקורין סיטרינג, ושקורין דאמ"א, כבר פירש רבינו הכנה"ג ח"מ סי' שיע הגה"ט אות ד', דהמתירים היינו בחנם בלא מעות דוקא, דליכא משום גזל, אבל במעות אסור. ומה שנהגו העולם לשחוק בכל אלו – היינו בחנם בלא מעות וכו', ועיין שמש צדקה יו"ד סי' ל"ב מה שהאריך בזה הסטרינג, ומה שחזר וכתב על זה בסוף תשובתו, ויש לפלפל בזה ואכמ"ל. ועיין להרב מג"א ושאר אחרונים ז"ל בא"ח סי' שלי"ח מ"ש בענין השחוק הזה, ועיין להגאון חיד"א ז"ל בברכי יוסף סי' שלי"ח הנז' שכתב, דמהר"א ששון סי' ק"ף צידד לאסור שחוק האישקאקי שקורין סאטראנג בשבת, ולזה נטה דעת הכנה"ג ח"מ סי' ש"ע, ואף בחול שומר נפשו ירחק ממנו, ומצאתי תשובה שלימה וכו' שאסור לשחוק בשבת ומפיהם לפידים יהלכו לבזוי ולאטווי הפלא ופלא, והגם דהרב הכנה"ג בח"מ סי' ש"ע כתב דגדולי ישראל נטפלו בו, הנח לגדולי ישראל וכו', ע"ש.¹⁵

לאמור, משחק השחמט מותר בשבת אם אין משחקים תמורת כסף.

• **הרב בנימין אריה הכהן וייס (טשרנוביץ, ראשית המאה ה-20)**

על שאלת השחמט בשבת כתב:

כבר ראתה עינו דעת המקילין והמחמירין בצחוק השאך בשבת, ובודאי ראוי להחמיר.¹⁶

הפוסק הלך באותה דרך של הרב דוד קורניאלדי שהובאו דבריו לעיל (על אף שלא הכיר את תשובתו), שמשחק השחמט אסור, וברור שלא רק בשבת אלא אף בחול אסור המשחק.

• **רבי יצחק יעקב וייס (מונקץ' ואנגליה, המאה ה-20)**

רבי יצחק יעקב וייס, פוסק חרדי ידוע,¹⁷ נשאל האם מותר לשחק שחמט בשבת, וכה השיב:

הנה דבר זה מבואר להדיא במג"א (סי' שלי"ח ס"ק ח'), עמ"ש הרמ"א דמותר לשחוק בעצמות שקורין טשי"ד, כי המג"א, בעצמות, איסיקיקי, ונהגו לעשות האיסיקיקי של כסף, דאל"כ מיחזי כעובדא דחול, כמ"ש (סי' שכ"ז ס"ג), (והיינו שיהי' מיוחדים לשבת וכמ"ש

¹⁴ רבי יוסף חיים בן אליהו אל-חכם (מהר"ח) נולד בבגדד בשנת ה"א תקצ"ה (1835?): והיה תלמידו המובהק של ר' עבדאללה סומך. הוא היה דרשן גדול, וחיבר עשרות ספרים בכל שטחי התורה. ספרו בן איש חי מהווה מעין קיצור שלחן ערוך, כולל דברי קבלה, הלכה ומנהג, והוא נפוץ מאוד בשימוש אצל עדות המזרח עד היום. נוסח התפילה הספרדית הנמצא בשימוש כיום אצל עדות המזרח בא ממנו, ובו הוא הכניס גורמים קבליים מתורת האר"י לתוך התפילה. בספר תשובותיו, רב פעלים, מתגלה המהר"ח כפוסק גדול, אשר השיב לבני עירו וארצו, ואף לקהילות בכל המזרח הרחוק: הודו, סינגפור, צילון, קורדיסטן, ועוד. הוא ביקר בארץ ישראל, ונפטר בשנת ה"א תרס"ט (1909).

¹⁵ רבי יוסף חיים בן אליהו אל-חכם, שו"ת רב פעלים, חלק ב, יו"ד סימן ל.
¹⁶ בנימין אריה הכהן וייס, שאלות ותשובות אבן יקרה, דראהביטש, תרע"ג (ד"צ: ניו יורק תשמ"ט), סימן נט (לט ע"א).

¹⁷ רבי יצחק יעקב וייס נולד בפולין בשנת ה"א תרס"ב (1902). הוא היה מנהל ישיבה במונקץ, הונגריה, ואחר כך דיין ברומניה במשך 20 שנה. בשנת ה"א תש"ח (1948) עבר לאנגליה ונהיה אב בית דין במנצ'סטר. בשנת ה"א תש"ל (1970) עלה לארץ ישראל, התיישב בירושלים ושם כיהן כאב בית דין לעדה החרדית. תשובותיו מכונסות בסדרת מנחת יצחק. נפטר בשנת ה"א תשמ"ט (1989).

במחשה"ק = במחצית השקל, שם, ש"ג), ור"א ששון חולק, וס"ל כיון שאין תועלת בידיעת חכמת האיסקק"י אסור כמ"ש (סי' ש"ז סי"ז) עכ"ל, וא"כ הה"ד בכל מיני שחוק, ובמקום שנהגו להקל אין למחות בידם עכ"ל המג"א, והאיסקק"י, היינו שאכשפיעל {=משחק השחמט}, וכמ"ש המתרגם (כתובות ס"א ע"ב) עיי"ש.

אבל נראה לי בפשיטות דמש"כ המג"א שאין למחות, היא רק משום מוטב שיהי' שוגגין ואל יהיו מזידין וכמ"ש שם כה"ג הרמ"א לענין השחוק של תם וחסר עיי"ש, אבל בודאי אין בזה היתר, להחליט בתורת ד', ובתורתו יהגו יומם ולילה, ואף בחול יש לדון הרבה בזה כמבואר בזה... בספר ראשית חכמה... וכתב בזה תוכחת מוסר על העוסקים בזה בחול, וכ"ש שוי"ט, שלא נתנו אלא לעסוק בהם תורה, ותו לא מידי.¹⁸

הרב וייס הוסיף להביא את האיסור על פי בעל ראשית חכמה, וככלל ניתן לומר כי הוא החמיר אף יותר מהרמ"א, ופסק שבשבת אין לשחק בשחמט, ואף בחול בקושי התירו.

• הרב יעקב מרדכי ברייש (ציריך, המאה ה-20)

הרב ברייש נזקק לשאלת השחמט בשבת ולאחר דונו בכמה מהפוסקים שקדמוהו הוא הסיק:

...מכל מקום מבואר בסימן ש"ז ברמ"א דאם עונג להם (למשחקים), מותר להם (לשחק) אף בשבת כמו בחול. ודאי מהראוי ונכון שלא להרבות בשבת, אף כשיש להם עונג משום ביטול תורה ומצוה, וכמו כן אף בצחוק השאך, אך אם הם של כסף דלא נראה כעובדא בחול, וכמבואר במג"א במקום שנהגו להקל, ואי אפשר למחות - הנחת להם.¹⁹

• הרב יהושע י' נויבירט (ירושלים, המאה ה-20)

דברים דומים לכך מופיעים בספר ההלכה המקובל על רבים 'שמירת שבת כהלכתה':

משחקים כגון שח-מט, דומינו וקלפי רביעיות מותרים, ואולם יש להזהר שלא להפריד את הכלים או הקלפים השונים כדי לסדרם לפי סוג או צבע, וכדו'.²⁰

כלומר, משחק השחמט מותר, אלא שהמשחקים בו צריכים להיזהר לבל יעברו על מלאכת בורר.

לבסוף עוד הערה קלה בעניין השחמט ודיני נדרים. מי שנשבע או שנדר שלא ישחק יותר (אחר שהתמכר למשחקים),²¹ ורוצה עתה לשחק בשחמט – מה דינו? על כך השיב הרב יואל בן נתן פינקרלי מאלכסנדריא כי אינו דומה המשחק בקוביה למשחק בשחמט, שכן המשחק בקוביה מבטל יישובו של עולם ופסול לעדות, בעוד שחוק הרישקאק"י "צחוק של חכמה הוא". והוא מוסיף:

כי מי שאומנותו דוקא תמיד בשחוק האישקאק"י, כי לא יצטרפו אליו רק בעלי שכל ומדות טובות ולא יושבי קרנות, ובשביל שחוק זה לא אתי לפרוק מעליו עול מלכות שמים...²²

סוף דבר, גדולי ישראל דנו לאסור את השחמט מפני כמה וכמה סיבות: ביטול תורה (בין בחול ובין בשבת), השתכרות (בשבת), השמעת קול (בשבת), ומלאכת בורר (בשבת), וסברו לחשוש

¹⁸ שו"ת מנחת יצחק חלק ג' סימן לג.

¹⁹ הרב מרדכי יעקב ברייש, חלקת יעקב, מהדורה שניה, בני ברק תשכ"ט, סימן עא. הרב ברייש היה אב"ד ציריך של קהל מחזיקי הדת.

²⁰ הרב יהושע י' נויבירט, שמירת שבת כהלכתה (מהדורה חדשה, ירושלים תשל"ח), פרק טז סעיף לד. ביחס למשחק הקלפים בכלל, ראה: ש' אשכנזי, אבני חן: סוגיות בהליכות בית ישראל, תל-אביב תש"ן, עמ' 66-70.

²¹ ראה: ד' רודרמן (מהדיר), אברהם בן חנניה יגל, ספר גיא חזיון, ירושלים תשנ"ז, עמ' 38-41.
²² מתוך: ר' יצחק למפרונטי, פחד יצחק, ברלין תרמ"ו, האות ש, ערך שבועה, לא ע"ב - לו ע"ב (ארוע משנת תע"ח = 1718). השווה עוד למובא בספר שמש צדקה (לעיל). ד"ר צבי מלאכי הפנה את תשומת לבי לכתוב בתוך: י' ריבקינד, דער קאמף קעגן אַזאַרטשפּילן בײַ יידן, ניו יורק תש"ו, עמ' 199. מוזכרים שם מספר מקורות הילכתיים נוספים (ובהם: ר' חיים בנבנישתי, החיד"א ועוד), שנעלמו מעיני בראשונה, ואני מחזיק טובה על הפנייה זו.

גם משום מוקצה.²³ דומה כי תחילה הביעו החכמים את דעתם השלילית על המשחק, ורק אחר כך חיפשו את הנימוק ההילכתי לפיו יש לדחות את המשחק. ברם, בתקופה מאוחרת יותר, כאשר חוקי השחמט התייצבו והמשחק איבד את אופיו ההימורי לא מצאו חכמי ישראל פסול במשחק, ואדרבא, הוא הוכר כ'חכמה', ולא אסרוהו אלא משום דרכי חסידות וחומרה.

ב. אגדה

אחר דברי ההלכה המייגעים במקצת נבוא עתה לדון בדברי אגדה: השחמט באגדה היהודית. מוכרים לי שני סיפורי-אגדה בעניין זה, ואלו הם:

• ר' שמעון ממגנצה 'אמן' בשחמט

בסיפור אגדה מימי הביניים מופיע השחמט בתפקיד מכריע.²⁴ הסיפור מבוסס, ככל הנראה, על אישים היסטוריים, אלא שהוסף לסיפור נופך אגדי. גיבורי הסיפור הם ר' שמעון 'הגדול', מגדולי מגנצה, היא מיינץ שבדרום גרמניה, שחי בשלהי המאה ה-10 וראשית המאה ה-11, ובנו אלחנן. על פי הסיפור, אלחנן הבן נחטף מבית אביו בהיותו ילד, הוטבל לנצרות, גדל ככומר, ועלה במעלות הכמורה עד שנהיה אפיפיור. לאפיפיור נודעה זהותו האמיתית של אביו ובתואנות הוא הביא את ר' שמעון אליו. במקביל לוויכוח הבין-דתי בין ראש הנוצרים לראש היהודים שיחקו הם בשחמט, שכן ר' שמעון היה אמן בשחמט 'אשר לא נמצא כמוהו בכל הארץ'. הבן התגלה לאביו והאב שכנע את הבן לנטוש את הנצרות ולחזור בתשובה לחיק היהדות, ולבסוף מת על קידוש ה'.²⁵

בעיבוד המודרני של הסיפור כבר לא מדובר במשחק שחמט סתמי, כי אם במהלך מחוכם במשחק אותו ניצל האפיפיור לגבור על הרב, על אף העובדה שר' שמעון היה זה אשר המציא את המהלך.²⁶

לאמור, אגדה יהודית מימי הביניים המאדירה את שמו של ר' שמעון 'הגדול' מבוססת על שילוב של מספר מוטיבים: 'האפיפיור היהודי', החזרה בתשובה, וקידוש ה', נהפך השחמט מאמצעי בילוי של חכמים בפיסגת החברה להדמיית מאבק בין-דתי: יהדות כנגד הנצרות.

יתר על כן, בעיבוד המודרני, זה שנעשה בשנות ה-60, הפך משחק השחמט לתעודת זהות אישית: מהלך מסוים בשחמט מגלה את זהותו האמיתית של השחקן. ניתן לומר על אגדה זו כי מיקום השחמט בה משקף את זמנה המאוחר, שכן השימוש במהלך מסוים בשחמט המוכר אך לבודדים נשמע כמו וורסיה יהודית על ניתוחי מישחק השחמט שפותחו ברוסיה (הקומוניסטית), בעידן בו רק קבוצה מצומצמת של שחקנים הכירה את המשמעות התיאורטית של מסעים מסוימים. מכל מקום, האגדה יפה, וראויה היא לקריאה בצורתה המליאה והמקורית יותר.

• שלמה המלך שחקן אמן בשחמט

בספרון קטן מאת מחבר אנונימי שנועד לבני הנעורים בשם: המלך שלמה ומשחקי השחמט, ורשה תרנ"ז (מהדורה שניה, ורשה תרנ"ח),²⁷ מופיע סיפור יפה שאינו מוכר ממקום אחר.

²³ אחד השחמטאים סיפר לי כי רשבסקי, שהיה שומר מצוות, לא היה משחק בשבת מטעם של עובדין דחול. כמו כן נאמר לי שאף שעון-השחמט אותו יש להפעיל לאחר כל מהלך עורר שאלה הלכתית.

²⁴ מקור הסיפור: א' ילינק, בית המדרש (וינה 1872), ה, ירושלים תפרח"י, עמ' 148-154; דיון היסטורי: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 89-90.

²⁵ מסתבר שהסיפור הומצא בתקופה בה ר' שמעון נחשב לאישיות נערצת, ואף השחמט נחשב למשחק יוקרתי ואליטיסטי, והמאות ה-12-13 נראות מתאימות לכך. כדאי לזכור שבתרבות האירופאית הנוצרית תוארו כמעט כל המלכים כשחקני שחמט.

²⁶ א' אסף, ימים נוראים, תל-אביב תשט"ו, עמ' 83-88. עיבוד הסיפור נעשה על ידי א' אדר.
²⁷ בכותר המשנה כתוב: 'הגדה מזרחית' ולאחריה 'תרגום א.ב.'. הספר יצא בהוצאת תושיה בדפוס האחים שולדבערג ושותפם. בספר 32 עמודים, והטקסט העברי מנוקד ובאותיות גדולות יחסית. על דרך ההשערה ניתן לומר כי ייתכן שהסיפור התחבר על ידי יהודה צבי לויך.

על פי הסיפור היה שלמה המלך שחקן שחמט 'בחכמה רבה יותר מכל בני דורו'.²⁸ הוא שיחק עם המלכים השכנים, מלך מצרים, מלך בבל, מלך אשור ומלך צור, בהתערבו על עשר ערים מערי ישראל, והואיל והוא ניצח אותם הוא הגדיל את מלכותו בחמישים ערים.²⁹ לאחר שגבר על כל השחקנים המוכרים, הוא התחפש כאחד העם, ושיחק נגד כמה אנשים. שלמה פגש אדם בשם יורב, נגן בכנור ומשורר בחצר מלך מצרים, וביקשו שישחק כנגדו, אלא שיורב אמר לו כי האל ברך אותו בכך שלא יוכל להפסיד בשחמט. למרות זאת, שלמה שיחק נגדו, והיריב זיהה את שלמה המחופש. ברם, אחר שיורב הראה לשלמה כי המלך עומד להפסיד במשחק התמלא שלמה כעס, שלף את חרבו והרג את יריבו למשחק.³⁰ שלמה לא ידע כי מלאך המוות הוא המשחק כנגדו, ועל כן לא הבין כיצד נעלמה גוויית השחקן שעמד לנצחו.

לערך כך קרה לשלמה כעבור שבע שנים כאשר התחפש ושיחק עם עלמה יפת-תואר ושמה עדמונה (מנגנת בנבל ומשוררת).³¹ מעין מה שקרה בראשונה קרה בשניה, והמלך שלמה בחמתו כרת את ראש עדמונה למען לא תנצחו במשחק, ושוב לא ניתן היה למצוא את גוויית העלמה.

כעבור עשרים ואחת שנה הלך שלמה מחופש ופגש בזקן בשם חבקוק שאמר לו כי הוא הולך לשחק שחמט עם המלך שלמה. שלמה המחופש פיתה את הזקן לשחק נגדו, וכאשר חשב לנצחו גילה כי הזקן יודע שהוא המלך שלמה, וכי במהלך אחד הוא עשוי לנצחו, מעין מה שקרה בפעמים הקודמות. אף הפעם חשב שלמה להרוג את המנצח, אלא שהזקן התגלה לפניו כמלאך המוות, וכמי ששיחק נגדו בתחפושות שונות בפעמים הקודמות.³² הסיפור מסתיים בכך שמלאך המוות הפיל את אחד מכלי המשחק 'ונפש המלך שלמה שבה אל האלהים אשר נתנה'. לאמור, המלך שלמה מת במהלך משחק שחמט, לקיים מה שנאמר 'לשחוק אמרתי מהולל',³³ שלא כמו דוד אביו שמת תוך כדי עיסוק בתורה.³⁴

ובכן, מסתבר כי מחבר האגדה האנונימי לא הסתפק בחכמתו המפורסמת של שלמה עוד מימי התנ"ך,³⁵ חכמה שהדיה התפרסמו במהלך הדורות בין העמים והגיעו, כידוע, לחז"ל ואף

ראה: צ' שארפשטיין, יוצרי ספרות הילדים שלנו, ניו יורק תש"ז, עמ' 15-20, ואפשר שבעתיד עניין זה יתבהר באמצעות בלשנות חישובית.

²⁸ גרעין לאגדה זו בת המאה ה-19 ניתן לראות במסורת אגדה בת ימי הביניים שמוצאה מיהודי אשכנז. ראה: א' ילינק, בית המדרש, ו, עמ' 124-126. לפי המסופר שם שלמה המלך המציא את השחמט 'ויהיה היום וישב לצחק בו את בניהו היועץ הראש אשר לו', וכו'. סיפור זה עשה את דרכו למעשה בוך באידיש ותורגם גם לאנגלית: M. Gaster, *Ma'aseh Book*, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1934, II, pp. 598-603. לדעת מ' גסטר מוצא הסיפור בסיפור-עם גרמני. ראה עוד: M. Gaster, *The Exempla of the Rabbis* (orig. 1924), New York: Ktav, 1968, p. 166.

²⁹ רעיון זה, בן המאה ה-19 תואם את המדע הבדיוני לפיו משחק-ביניים בין שניים יגרום למניעת מותם של כל הלוחמים, שכן הלוחמים באמצעות שיכלם ימנעו מוות מיותר.

³⁰ הרעיון המבוטא בסיפור זה מזכיר קרבות דו-קרב של אבירים, משחק לחיים ולמוות.
³¹ השם 'עדמונה' הוא מחידושו של מחבר הסיפור, ואפשר שיהיה בכך כדי לסייע בחשיפת זהותו.

³² במסורת הנוצרית המשחק בכלל הוא המצאתו של השטן, ועל פי סברנולה, במאה ה-16, השטן משחק שחמט. עם זאת, אין ברעיונות אלו כדי לבאר את אופיו הכעסני והאכזרי של שלמה המלך בסיפור זה, אלא אם היתה כוונה לתאר את המלוכנות בכלל באור שלילי.

³³ תן דעתך שאין זה פשוטו של מקרא, כפי שניתן ללמוד מהמשך הפסוק (קהלת ב,ב): 'ולשמחה מה זה עשה'; כוונת הפסוק היא שהשחקן גורם להוללות.

³⁴ שבת ל ע"ב; ר"ל גינצבורג, אגדות היהודים, רמת-גן תשל"ה, ה, עמ' 72, 183.

³⁵ על שלמה כפטרון החכמות החל מן העת העתיקה, ראה: Walter A. Brueggemann, 'The Social Significance of Solomon as a Patron of Wisdom', John G. Gammie (ed.), *The sage in Israel and the Ancient Near East*, Winona Lake: Eisenbrauns 1990, pp. 117-132. Pablo A. Torijano, *Solomon the Esoteric*: King: From King to Magus, Development of a Tradition, Leiden – Boston – Köln: Brill, 2002.

לאגדות האיסלאם,³⁶ ומשם היא מצאה לה ביטוי ביצירה הספרותית בת המאות ה-19 - 20.³⁷ המחבר הפך את שלמה לשחקן השחמט הטוב בעולם, שחקן המתמודד במשחק השחמט במקום בשדה הקרב, ויחד עם זאת מלך כעסן המסרב להשלים עם הפסד במשחק ועל כן הורג את יריביו.

מן הסתם הופיע הסיפור במאה התשע-עשרה לא רק בשל התחדשותה של השפה העברית והצורך בסיפורים לבני הנוער בעברית,³⁸ כי אם על רקע של הפיכת השחמט למשחק בין-לאומי ויוקרתי מזה, והופעת יהודים שחקני שחמט מקצועיים כחלק מתהליך החילון שאירע בעם ישראל בסוף המאה התשע-עשרה.

סיכום

נכון, אין שחמט יהודי, אך יהודים עסקו בשחמט ואף תרמו לו במידה זו או אחרת במהלך הדורות. המשחק הותיר את רישומו על ספרות ההלכה והאגדה של עם ישראל, ודומה כי גם מן ההיבט הזה של הקשר בין משחק לדת ישראל ותרבותו נותר משחק השחמט בודד במערכה. לאמור, השחמט הוא אחד המשחקים היחידים שהותירו את רישומם בתולדות עם ישראל ויצירתו הרוחנית.

³⁶ ראה: ל' גינצבורג, אגדות היהודים, רמת-גן תשל"ה, חלק ה', עמ' 81-113; 187-203; י' מיוחס, ילדי ערב, תל-אביב תרפ"ח, עמ' 24-40; ע' יסיף, 'משלים של שלמה המלך', מחקרי ירושלים בספרות עברית, ט (תשמ"ו), עמ' 357-372.

³⁷ איני יודע מדוע דווקא בתקופה זו נכתבו כמה וכמה אגדות ביחס לשלמה המלך. ראה: י"י רוזנברג, דברי הימים אשר לשלמה המלך עליו השלום, פיעטרקוב תרע"ד; ח"י ביאליק, שלמה המלך, פרנקפורט על מיין תרפ"ג (השווה: הנ"ל מאגדות המלך שלמה, תל-אביב תשל"ג); ש"י סקולסקי, אגדות שלמה המלך, תל-אביב תשט"ו.

³⁸ למרות הכתוב בשער כאילו מדובר בתרגום, הרי שכל מאפייני הסיפור משקפים יצירה עצמאית בעברית.